

շուրջ զպարսպօքն յարձակեցան, եւ զայն աղմուկ եւ աղաղակ ի վերայ քաղաքին հասուցանէին, զի որ զօրք պարսպապահ ի վերանդկային, որ ի ներքս՝ որ արտաքս քան զտեղ քան զտարափ թանձր եւ արագ վերուստ ի վայր թօթափէին եւ ինքեանք առ հասարակ ի ներքս թափէին: — Հեղինակը կ'ըսէ. *ἐνεπιμύρων τοὺς πύργους* = հրձիգ առնէին զաշտարակս. *թարգմանիչը* կ'ընդլայնէ. — զաշտարակս բերդին եւ զամենայն փայտակերտ քաղաքին հրձիգ առնէին. զդրուեսն այրէին (սկզբնագրին մէջ քիչ մը վարը՝ *οἶδε τὰς πύλας δέχοντες* եւ զմենքեանյս եւ զամենայն երեւելի [եւ] երեւելի գործի ի մաց ապականէին, — եւ զամենայն զինչս եւ զստացուածս եւ զօրէնս եւ զկարգս քաղաքին՝ զայն ի ձեռն առնուին, Տարակոյս չկայ որ բաղմիմաստ *τάξις* ի վրայ կը յենու այս ընդլայնումը, փխ. եւ արձակեալ ի ներքս զմնացեալ զօրս՝ առնուին զքաղաքն = *εἰς δὲ ξάμενοι δὲ τὴν λοιπὴν τάξιν* (= կարգ, կանոն, յօրինուածք, զօրք) *προκατελάβοντο τὴν πόλιν*: — Հ. 37. «Մինչեւ զՏիմոթէոս եկին գտին փախուցեալ թաքուցեալ... զնա՝ եւն, փխ. «եւ զՏ. զթագուցեալ = *καὶ τὸν Τιμόθεον ἀποχεκρυμμένον*: — Հ. 38. «Օրհնութեամբ ցծութեամբ գոհութեամբ ուրախութեամբ»: Բացատրանքն սկզբնագրի մէջ չկան: — «Որ մեծաւ քաջութեամբ քաջ անուամբ զյաղթութիւն պատրաստեաց ի ձեռն Խորայելի», փխ. «որ մեծապէս բարի արար Խորայելի եւ շնորհեաց նմա զյաղթութիւն = *τῷ μεγάλως εὐεργετοῦντι τὸν % καὶ τὸ νῆχος αὐτοῖς δίδονται*»:

(Հարանախիւ):

Հ. Ս. ԿՈՐԵԱՆ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ԱՐԱՅ ԳԵՂԵՑԻԿ

ՀԱՄԵՄԱՏԱԿԱՆ ՔՆՆԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄ-ՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ

(Հարանախիւ):

Հայ դիցունհները:

Քանի որ Համիրամի առասպելը մեր ազգային մշակոյթին համար օտար տարր մըն է, խնդիր է այժմ թէ ինչ էր իր նախորդ դիցունհայն անունը: Այս հարցը մեր դիցաբանութեան համար շատ աւելի կարեւորութիւն ունի քան ինքնին իսկ Համիրամի առասպելը, որուն ազդեցութիւնն՝ ինչպէս վերը արդէն դիտեցի եւ մեզի տրամադրելի ժողովրդական աղբիւրներէն ալ կը տեսնուի, տեղալական եղած է աւելի եւ իրրեւ հայ ժողովրդական առասպել տեղական ալ մնացած է: Հայ Արային նախնական սիրահարը հայ դիցունհի մըն էր, ասոր կասկած չկայ: Դժուարութիւնն այժմ անոր ինքնութիւնն որոշելու մէջն է, վասն զի դժբախտաբար որոշ բան մը չեն հաղորդեր այս մասին ոչ ազգային եւ ոչ ալ օտար աղբիւրները: Սակայն եւ այնպէս կ'ուզեմ շօշափել այստեղ այս շատ հետաքրքրական հարցը, ոչ այնչափ ճշմարտութեան հեռապատկերէն մըլուած՝ որ մեզի համար տակաւին մշուշապատ պիտի մնայ, որչափ այն նկատումով, որ ճշմարտութեան հեռուէն մօտենայն ալ դրական արդիւնք մըն է, որ՝ ո՛վ գիտէ թերեւս ապագային անակնկալ հետեւութիւններու աղբիւր ալ ըլլայ: Այս տեսակէտով ամենապարզ ճամբան է հայ դիցունհները թուուցիկ ակնարկով մը աչքէ անցընել, ի հարկէ մտադիր ըլլալով աւելի այն տեսագծերուն եւ երեւոյթներուն, որոնք զմեզ մեր նպատակին հասնելու կ'օգնեն:

Հայ Պանթէոնին մէջ միայն երեք դիցունհներ կան, այսինքն՝ Նանէ, Անահիտ եւ Աստղիկ, որոնք երեքն ալ զգայական սիրոյ աստուածներ են. առաջինն ու վերջինը իրենց բնութեամբ եւ ծագումով, իսկ միջինը՝ ըլլալով նախնաբար պարսկական ջրոյ աստուածութիւն մը՝ սիրոյ նկարագիրը ստացած է աւելի Պարսկաստանէ դուրս Հայաստանի եւ յառաջակողմեան Ասիոյ

նասերները դայն սովորաբար ԶԴ գարու գործ կը համարին, նկատելով մանաւանդ յունարէն ընդուն նկարագիրը. այս պարագային բնականաբար խորենացին յունարէն Ագաթանգեղոսը չէր կրնար տեսած ըլլալ: Անոր համար կարիէր կը միտի կարծելու թէ օգտուողը խորենացին եղած ըլլայ՝ կամ Ագաթանգեղոսի հայ բնագրին լուսանցքէն եւ կամ անոր յունարէն թարգմանութենէն: Երկրորդ կէտը ինծի շատ խնդրական կ'երեւայ, վասն զի եթէ ծանօթ էր խորենացին յունարէնի, այն ատեն ինչո՞ւ պիտի չօգտուէր իր Պատմութեան մէջ Նաւել յոյն մատենագիրներէն, որոնք այնչափ թանկագին ծանօթութիւններ կը հաղորդեն Հայաստանի մասին: Կարծեմ թէ կարիէր ալ մէկն է այն գիտնականներէն, որոնք փաստացի կերպով ցուցուցած են թէ խորենացին յունական աղբիւրներէ ինչ որ ունի, ամէն ալ առ հասարակ հայ թարգմանութիւններէ քաղած է: Աւելի հաւանական է կարիէրի միտ կէտը՝ լուսանցագրութիւնը, որ մեր հին գրականութեան մէջ շատ մեծ դեր խաղացած ըլլալուն՝ կրնար հետեւաբար նաեւ խորենացւոյ իրր աղբիւր ծառայած ըլլալ: Կայ սակայն նաեւ ուրիշ հնարաւորութիւն մը, որ նոյնպէս արհամարհելի չէ: Այսօր գիտնականներէ բաւական լուսաբանուած խնդիր մըն է հայ Ագաթանգեղոսի խմբագրութիւն ըլլալը, որուն գլխաւոր ապացոյցներն կ'առնուին ինքնին Ագաթանգեղոսէն, բայց գլխաւորաբար անոր յունարէն թարգմանութենէն, որ բաւական տարրերութիւն ունի հայ բնագրէն: Թունարէնի մէջ համառօտ է օր. համար վարդապետական մասը, մինչդեռ ասոր հակառակ պարթեւական պետութեան կործանման մասին պատմական թանկագին հատուած մ'ունի, որ հայ բնագրին մէջ զանց առնուած է: Արդ կրնայ ըլլալ որ խորենացին տեսած ըլլայ Ագաթանգեղոսի այս հին բնագիրը, որուն մէջ թերեւս զից հայերէն անուններու քով նաեւ յունականները գրուած ըլլային:

Խնդիրը ի հարկէ կը մնայ տակաւին քննելի. այսչափը սակայն ստոյգ է, որ խորենացին յունական զից անուններն իրեն առիթ առնելով՝ Հայ մեհեաններու սկզբնաւորութեան մասին պատմութիւն մը ստեղծած է, որ աւելի ծաղրանկար է քան պատմութիւն: Որչափ կ'երեւայ, հայ մեհեաններուն մեծամասնութեան Հայաստանի արեւմտեան սահմանին վրայ գլխաւոր խորենացւոյ մտադրութիւնը գրգռած է բաւական. եւ որովհետեւ իրեն ծանօթ էր նաեւ թէ Տիգրան Մեծ յունական քաղաքներ կողոպ-

տած եւ աւարը Հայաստան փոխադրած է, այլ եւս աղատ ասպարէզ բացուած էր իր բաղմաստեղծ երեւակոյութեան: Աւարի նիւթ կ'ըլլան յունական գրիթէ բոլոր աստուածութիւնները, որոնց արձաններուն ընկերանալ կու տայ մինչեւ իսկ յոյն քրմերը, որոնք սակայն Հայաստանի սահմանին վրայ կանգ կ'առնուն եւ որպէս զի աւելի յառաջ չերթան, իբր թէ պատգամ կը հանեն ըսելով որ աստուածներն աւելի ներսերը չեն ուզեր փոխադրուիլ, ահա թէ ինչո՞ւ համար հայ մեհեաններու մեծ մասը ըստ խորենացւոյ Բարձր Հայոց արեւմտեան երկու գաւառներու մէջ հիմնուած են: Երբ քրմերը միայն մէկ զիջում ըրած են եղբր, թոյլ տալով որ Հերակլէսի արձանը Աշտիշատ զետեղուի, քանի որ Աստղիկի՝ անոր տարիաւորին մեհեանը հոն էր¹: Այս երեւակայական կարկատանքէն չափելու է նաեւ Նանէի Աթենասայ հետ նոյնացման արժէքը, ուստի եւ որչափ որ ալ դիցուհւոյս հայ հողին վրայ ստացած պատկերը բնորոշելու մէջ դժուարութիւններու բախիք, ներքին չէ երբեք իրեն տեսագծեր վերագրել, որոնք իր՝ մեզի ծանօթ էութեան հակառակ են: Այս պատճառաւ բոլորովին անօգուտ է կարծեմ դիցուհւոյս եւ Արայի միջեւ սեռային որոշ աղերս մը փնտռելը: Ուր փաստեր կը պակսին, հոն կը դադրին նաեւ միացման փորձերը:

Յոյները Նանէ կը միացնեն սովորաբար Արտեմիսի հետ: Կը յիշեմ հոս միայն Պոլիւրիոս² եւ Պիրէոն գտնուած մեհեանական արձանագրութիւն մը, ուր Նանէ բացայայտ կերպով իբր Արտեմիսի վերադիր անուն կը գործածուի³: Յովսէպոս Փղաւիոս ալ Մակար. Բ. Գլքին դէպքը յիշատակած ատեն Նանէ Արտեմիս կը թարգմանէ⁴: Երբ մատենագիրները Նաւել անուամբ փախկան դիցուհի մըն ալ կ'աւանդեն իր՝ Սանգարիս գետին գոլտորը եւ մայր Ատիս աստուծոյն եւ կիբելայ սիրականին, որուն ընդմասաւորութեան եւ ծննդաբերութեան տեսագծեր ալ կը վերագրուին: Շատ հաւանական է թէ փոխաբանը հայկականին պէս բարեւականէն առնուած ըլլայ, ինչպէս առհասարակ կը կարծուի⁵: Այլեւս մինչեւ իսկ սկանտինաւեան Նաննա՝ Բալտի սիրականը, որ ուրիշ տարբե-

¹ Մ. Խորենացի, էջ 127—128:

² Polyb. 31, 11.

³ Michel Clerc, Les Météiques Athéniens, Paris 1893, p. 142—143. Hoffmann, էջ 130.

⁴ Jos. Antiq. 12, 9, 1.

⁵ Z. Mit. Roscher, III. Bd., էջ 3. Այլեւ, Հին հուսար Հայոց, էջ 298:

բակի մը մէջ Յաննա¹ է, դիցուհւոյն հետ համեմատութեան մէջ կ'ուզէ դնել: Ժխտելու չեմ համարձակիր, բայց ոչ ալ հաստատելու, թէեւ նկատելով մանաւանդ Բաշտրի՝ գերմանական Արային դէմքը՝ կը խոստովանիմ, որ համեմատութիւնը մտադրութիւնս շատ գրաւեց: Գծարխտաբար հակառակ իմ ջանքերուս անկարելի եղաւ ուրիշ անդրադոյն ապացոյցներ ձեռք բերել համեմատութենէն դէմ հաւանականութիւն ստանալու համար: Ուստի եւ ստիպուած Ալիշանի բացած խնդիրը թողով մէկ կողմ, կ'անցնիմ Անահտայ, որ թէեւ նոյնպէս օտար դիցուհի մըն է սակայն կասկած չկայ, որ հայ Պանթէոնին ամենասիրելի եւ ժողովրդական աստուածութիւններէն էր, անոր համար իր մասին տեղեկութիւններն ալ ըստ բաւականի առատ են եւ որոշ գծեր ալ ունի իր նկարագրին վրայ, որոնք ստուգիւ մտադրութեան արժանի են նաեւ Արայի առասպելին համար:

Հիւսիսային Պարսկաստանի մէջ գլխաւորաբար կը պաշտուէր դիցուհիս եւ իբրեւ ջրոյ դիցուհի որչափ կ'երեւայ Ոքսոս գետին հետ կը նոյնացուէր: Աւեստայի մէջ (Jascht, 5) կը փառաբանուի նաեւ իբրեւ դիցուհի արգասաւորութեան, որ արջառններ կը բազմացնէ, կաննց արգասաւորութիւն, ծննդաբերութեան դիւրութիւն եւ կաթ կու տայ եւ արանց ալ օրհնութիւն: Սը նկարագրուի իբրեւ պնդակազմ՝ գեղեցիկ աղջիկ մը, որ գլխուն վրայ աստղներու ոսկեպսակ մը կը կրէ եւ ապա ոսկէօղեր եւ ոսկեմանեակ: Գիցուհիս Աւեստայէն վերջը պաշտօնապէս առաջին անգամ յիշողն է Արտաշէս Բ. (404—362) իր համբաւոր արձանագրութեան մէջ, ուր կը բաւաւոր արձանագրութեան մէջ, ուր կը դրուատէ անոր մեծութիւնը եւ պատմութիւնն ալ կը վկայէ թէ Արտաշէս Բ. շատ աշխատած է դիցուհւոյն պաշտօնին տարածման համար: Ինչպէս կը տեսնուի, Աւեստայի եւ Արտաշէսի մեղի աւանդած Անահտայ պատկերը մաքուր է եւ բարոյական, սակայն մեծապէս կը սխալինք, եթէ կարծենք թէ անոր յետագայ ցոփ եւ անառակ պաշտօնը բացառապէս օտար ազդեցութիւններու արդիւնք ըլլայ: Արգասաւորութեան դիցուհի մը ուշ թէ կանուխ նոյնպիսի բախտի մը պիտի արժանանար: Եթէ այս բարոյական ստորնացումը ոչ թէ Պարսկաստանի մէջ, այլ աւելի Պարսիկներէն պարտուած ազգերու քով տեղի ունեցաւ, զարմանալու չէ, գերու քով տեղի ունեցաւ, զարմանալու չէ,

վասն զի զրադաշտական կրօնին բարձրութիւնը, բայց մանաւանդ երկարամտեան դրութիւնը մեծ թուամբ էին նոյնպիսի անկման մը դէմ, մինչդեռ պարտուած ազգերէն ոմանք արդէն ունէին լկտի պաշտօնով դիցուհիներ, որոնք իրենց բարի կողմերով Անահտայէն շատ մեծ տարբերութիւն մը չունենալով՝ դիւրաւ ձուլուեցան իրարու հետ թէ պաշտօնով եւ թէ նկարագրով: Այս ձուլման մեծ զարկ տուաւ նաեւ Արտաշէս Բ. պարսկական լայնատարած Պետութեան երկիրներուն մայրաքաղաքներուն մէջ Անահտայ մեհաններ կանգնել տալով¹: Արդէն Հերոդոտոս կը նշանցնէ դիցուհիս բաւելական Միլետայի (Μύληττα) եւ արաբական Ալատի (Ἀλαττα) հետ²: Նշանաւոր էր Լիւդիայի Ἀρτεμις Ἀναίτη, որ Պաւսանիասէն յայտնապէս ἱερὸν Περσικῆς Ἀρτέμιδος = Պարսկական Արտեմիայ մեհան կ'անուանէ, ինչպէս նաեւ Կապադովկիոյ Ջեղայի, Պերասիայի եւ երկու Կոմանա քաղաքներուն անահտական մեհանները: Ջեղայի մեհանը կը գտնուէր բարձր դրքի մը վրայ, որ Ստրաբոնի ժամանակ տակաւին Շամիրամի անուամբ կը կոչուի եղեր³:

Սակայն Անահտայ պաշտօնը եւ ոչ մէկ ազգի քով՝ մէջն ըլլալով նաեւ Պարսիկները, այնչափ յարգուած է եւ սիրուած, ինչպէս Հայաստանի մէջ: Հայ ժողովրդեան համար Անահտայ ամէն բան էր. անիկա էր հայ երկրին պտղաբերութիւն, գետերուն ջուր եւ անասուններուն եւ մարդկան բազմածնութիւն տուողը, անիկա էր մէկ խօսքով Հայաստանի մայրը, պաշտպանը եւ տիկինը: Ագաթանգեղոս կը պատմէ թէ երբ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ զից երկրպագութիւն ընել չուզեց, Տրդատ սաստիկ բարկացաւ եւ գրգռուած մանաւանդ Անահտայ եղած անարգանքին համար՝ սպառնաց Գրիգորի «մահ» որ հատանէ զայս կենաց մարդկան, եթէ ոչ առնուցուս յանձն դիցն պաշտօն մատուցանել, մանաւանդ այսմ մեծի Անահտայ տիկնոջ, որ է փառք ազգիս մերոյ եւ կեցուցիչ, զոր եւ թագաւորք ամենայն պատուեն, մանաւանդ թագաւորն Յունաց, որ է մայր զգաստութեանց, բարերար ամենայն մարդկան բնութեան եւ ծնունդ է մեծին արին Արամազդայ⁴: Գիցու-

¹ Clemens Alex., Cohort. ad gentes, c. 5. էջ 43 հրա. Potter.

² Herod. 1, 131. Paus. VII. 6. 6.

³ Strab. 12. 2. 7. Հմմտ. նաեւ Գարագաշեան, Պատմ. 167:

⁴ Ագաթ. էջ 31:

¹ Dr. O. Zehne, Germanische Götter- und Heldensage, 1913, էջ 53.

հայտնաբերված գերակշիռ դիրքը կը տեսնուի իրեն նուիրուած մեհհաններէն, որոնց՝ թուով եւ նշանակութեամբ ազգային եւ ոչ մէկ մեհհան կրնայ հաւասարիլ: Կը պաշտուէր Աշտիշատ առանձին մեհհանով մը եւ Արտաշատ պետուութեան մայրաքաղաքը արքունական պողոտայի մը վրայ, զոր Ագաթանգեղոս բաւական մանր կը նկարագրէ¹: Մեհհանատեղի մըն ալ կը յիշէ նաեւ փաւստոս² «աթու հաստայ»³ անուամբ, ուր քրիստոնէութեան դարձէն վերջը կը բնակի եղեր Եփրիմիան ճգնաւորը: «հաստայ» լինեալի յաջորդ տպագրութեան մէջ Անահայ սրբաբերուած է. բայց ինչպէս Գեղեցի³ կը դիտէ, «հաստայ» պարսկական ժողովրդական մէկ ձեւն է «Անահայ», եւ կրնար շատ դիւրաւ հայերէն ալ գործածուիլ:

Ամենանշանաւորը՝ առանց կասկածի Երիզայի մեհհանն է, որուն մասին բազմաթիւ օտար վկայութիւններ ալ ունինք: Կիկերոն կ'անուանէ զայն «*fanum locupletissimum et religiosissimum*»⁴. Իսկ Պլինիոս մեհհանիս մասին խօսած ատեն՝ Անահիտ «*Numen gentibus illis sacratissimum*»⁵ կը յորջորջէ: Մեհհանիս համբաւը այնչափ մեծ էր, որ Գ. Կասիոս եւ Պլինիոս չէին քաշուիր Եկեղեցի գաւառը պարզապէս ի ՝ *Anaetis χώρα* կամ ըստ Պլինիոսի «*Anaetia regio*»⁶ (= Անահայ գաւառ) կոչելու: Կիկերոն (անդ), բայց գլխաւորաբար Պլուտարքոս կը պատմէ, որ երբ Ղուկուղղոս Տիգրանի վրայ քաշուլու համար Եփրատ գետին սկսաւ մօտենալ տեղացիները վախցան որ չըլլայ թէ Անահայ հարստութիւնները կողոպտեն Հռովմէացիները, սակայն նպաստաւոր նշանով մը շուտով հանդարտեցան: Մեհհանին շուրջը դաշտերուն մէջ ազատ կ'արածուին եղեր բազմաթիւ ցուլեր (գոմէշներ)՝ նուիրուած ինքնին իսկ Անահայ, որոնք միայն զոհի կը գործածուէին եւ իրենց մորթին վրայ կը կրէին դիցուհւոյն նշանը եւ զիւրենք բռնելն ալ արտաքոյ կարգի դժուարին է եղեր: Արդ Հռովմէական բանակին Եփրատայ մերձեցաւ պահուն՝ յանկարծ ցուլերէն մին իրր թէ դիցուհւոյն նուիրուած բլուրին վրայ կ'եղէ եւ գլուխը խոնարհելով՝ ինք զինքը Ղուկուղղոսի կը յանձնէ զոհուելու համար. Պլուտարքոսի կարծիքով ասիկա բաւա-

կան կ'ըլլայ տեղացիները հանդարտեցնելու եւ հաւատացնելու թէ երկինք Հռովմէացիներու հետ է¹: Զարմանալի է, որ այս ցուլերու երամակը կար նաեւ Եգիպտոս, հոն ալ հին ատենները երբ մէկը զոհ պիտի մատուցանէր, դաշտ կ'երթար եւ կէս վայրենի ցուլ մը որսալով՝ կը մորթէր, կէսը ողջակէզ կ'ընէր, կէսն ալ քահանաներու եւ ներկայ ելող միւս անձինքներու հետ կ'ուտէր կը սպառէր²: Կիւմոնի իր «Պոնտական Ուսումնասիրութիւնք» ուղեգրութեան մէջ վկայածին նայելով՝ Երիզա-Երզնկայի «չըջակայքը, մարգագետիններու վրայ» զորոնք կ'ուզէր դարաւր հոսող Եփրատ գետը, այսօր ալ՝ ինչպէս Ղուկուղղոսի օրով՝ ազատօրէն կը ճարակին զոմէշներու նախիրները, որոնք Անահայ-Յլապահ դիցուհւոյն նուիրուած էին³: «Յլապահ» յունարէնն է *Ταυροπόλη*, կամ որովհետեւ ցլազոհով կը պատուէր դիցուհին կամ իրր ցուլ որսացող վերջինս կը պաշտպանէ Կիւմոն իր վերը յիշատակուած յօդուածին մէջ⁴:

Երիզայի մեհհանին ամբաւ հարստութիւններու մէջ ամենէն աւելի աչքի դարձողը Անահայ արձանն էր, որ համակ ոսկի էր եւ հաւանօրէն նաեւ բազմաթիւ գոհարներով զարդարուած: Հայերու տրամադրութիւնները շահագործելու համար էր, որ Ղուկուղղոս եւ անոր հետեւելով նաեւ Պոմպէոս մեհհանիս խնայեցին եւ թոյլ չտուին որ բան մ'իսկ հեռացուի անկից: Այս ազգային սրբութեան պղծումը վերապահուած էր Անտոնինոսի, որ Յ4ին ամբողջ մեհհանը կողոպտեց եւ ոսկի արձանն ալ իր զինուորները կտոր կտոր ընելով՝ հալեցուցին⁵: Երկու Կոմանա քաղաքներուն Մա-Անահայ արձաններն ալ ոսկեղէն էին, ինչպէս կը տեսնուի Պրոկոպիոսի մէկ տեղիքէն⁶, ուր մատենագիրը կ'աւանդէ թէ երկու քաղաքներն ալ Ոսկեղէն Կոմանա կը կոչուէին: Ոսկեղէն էին հաւանօրէն նաեւ Հայաստանի Անահայ նուիրուած բոլոր մեհհաններուն արձանները. այս կը հետեւի ինքնին իսկ Ագաթանգեղոսի դիցուհւոյն տուած «ոսկեմայր» ոսկեծին եւ ոսկեհատ, վերագիրներէն: Երիզայինը արդէն որոշ կը յիշէ իրր ոսկեղէն արձան⁷:

¹ Plut. Vita Lueulli 24.

² Maspéro, Lectures historiques, p. 71. Cumont, Revue archéol. 1905, p. 28.

³ Պոնտական Ուսումնասիրութիւնք, Թարգմ. Հ. Թ. Տաշեան [Ազգ. Մատեն. 25], Վիեննա 1919, էջ 357:

⁴ Revue archéol. 1905, p. 28.

⁵ Պլին. XXXIII, 82.

⁶ De bello Goth. IV, 5.

⁷ Ագաթ., էջ 409:

¹ Ագաթ., էջ 404—415:

² Փաւստոս, 219:

³ Zur arm. Götterlehre, էջ 115:

⁴ Cic. De imperio Pompei 23.

⁵ Plin. XXXIII, 82.

⁶ Plin. V, 83.

Ոսկեծին Ոսկեմարս անարիւն զոհեր ալ կը մատուցուէին, այսպէս ծաղկեպսակներ եւ ծառի ճիւղեր¹ իբր նշանակ իրեն ունեցած երբեմնի պարզ եւ բարոյասէր նկարագրին: Դժբախտաբար Հայաստանի Անահիտն ալ ուրիշ ոչ-պարսկական երկիրներու Անահիտներու պէս չմնաց ալ, ինչ որ էր Աւեստայի «գեղապատշաճ, հղօր, բարձրահասակ, դօտեպինդ, մաքուր եւ ազնուազարմ»², աստուածային Անահիտը: Սորաբոն պատմէին վերջը թէ Մարք եւ Հայերը Պարսից բոլոր աստուածները կը պաշտեն, մանաւանդ Անահիտը, որուն մեհեմներ կանգնած են իրենց երկրին զանազան տեղեր եւ Եկեղեցաց գաւառը, անոր այր եւ կին գերիներ (δοῦλους καὶ δοῦλας) եւս նուիրելով, զարմանք կը յայտնէ որ հայ ազնուականները պիղծ պաշտօնի համար մինչեւ իսկ իրենց դուստրները մեհեմին կը նուիրեն եւ անպա զանոնք կ'ամուսնացնեն³: Այս պատմութիւնը որչափ ալ պատուաբեր չըլլայ մեր ազգին համար, բայց եւ այնպէս պատմական իրողութիւն է եւ բանաւոր պատճառ մ'իսկ չկայ տարակուսի տակ ձգելու համար Ստրաբոնի արժանահաւատութիւնը, որ ոչ միայն իրեն ժառանգահաւատութիւնը, որ ոչ միայն իրեն ժամանակակից դէպք մը կը պատմէ մեզի, այլ եւ ազգաւ դրացի էր Հայոց եւ թերեւս նաեւ ամենահմուտը մեր աշխարհագրութեան եւ ներքին յարաբերութիւններուն: Հետեւաբար էմին⁴ եւ Ալիշան⁵ զուր տեղ Ագաթանգեղոսի ինչ ինչ խօսքերու վրայ յեցած՝ ամէն ճիգ կը թափեն զիցուհւոյն համեստ պատկեր մը ընծայելու համար: Եթէ Ագաթանգեղոս Ստրաբոնի պատմածներուն մասին լուր չունի, պատճառն ուրիշ տեղ փնտռելու է: Կամ ինքը իբրեւ Եր⁷ դարու վերջին քառորդին մատենագիր մը, որուն եւ Հայոց դարձին միջեւ ամէնէն քիչ 160 տարուան անջրպետ մը կար, պայծառ ծանօթութիւն չունէր զիցուհւոյն պաշտաման մասին եւ կամ Հայ Արշակունիները արդէն մաքրած էին զայն պղծութիւններէ: Հաւանականը աւելի վերջինն է. այսպէս կը կարծէ նաեւ Գեղցեր⁶:

Բնութեան զգայասէր մօր լիտի եւ անբարոյական պաշտօնը Հայաստան ալ ողողած էր ուրեմն իր աշխարհաւեր ապականութեամբ եւ ահա այս բախտին բախտակից կ'ըլլայ նաեւ

Անահիտ: Այս տեսակէտով Հայաստանի Անահիտը նոյն է բոլորովին Լիւդիայի Արտեմիս-Անահայ, պոնտական Կոմանայի Մա-Անահայ, ինչպէս նաեւ Բաբելոնի Իշտարի եւ ասորական Շամիրամի հետ: Կարծեմ հարկ չկայ այլ եւս երկարօրէն ցուցնելու թէ Անահայ հարցը ինչ աստիճանի կարեւորութիւն ունի նաեւ Արայի առասպելին համար: Ի հարկէ բնաւ չի յիշուիր թէ Անահիտ սերականներ ունեցած, զորոնք միանգամայն սպաննած եւ յարուցած ըլլայ: Սակայն այս լուրթիւնը տակաւին փաստ չէ. պակասը նմանութեան օրէնքով պէտք է ամբողջացնել: Ինծի ծանօթ չէ բնաւ զգայասէր մայր-գիցուհի մը, որ սիրականներ ունեցած չըլլայ: Նմանութեան օրէնքը հոս մեզի համար աւելի ծանրակշռութիւն կը ստանայ, եթէ նկատենք նաեւ մայր-գիցուհիներու ծառայող քահանայական կարգը, որ իրենց միայն յատուկ էր: Ամենուն գլուխը կանգնած էր քրմական մը, որ զիցուհւոյն նուիրուած բոլոր երկիրներու վրայ անկախ թագաւորի մը պէս կ'իշխէր. ասոր հրամանին տակ կը գտնուէր քրմերու, քրմահիններու եւ ստրուկներու ահագին բանակ մը, որոնց թիւը ոմանց քով մինչեւ 60000-ի կը հասնէր: Արդ այս տարօրինակ երեւոյթը կը տեսնենք նաեւ հայ Անահայ մեհեմներու մէջ, ինչպէս կը վկայէ Ստրաբոն Երիզայի նկատմամբ, իսկ Ագաթանգեղոս բոլոր մեհեմներու համար, երբ կ'ըսէ թէ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ կուգրբը կործանելու համար թագաւորական զինուորներով մեհեմներուն մերձենալու ժամանակ, դեւերու (= քրմերու) ահագին բանակ մը նետերով եւ քարերով կուռելու կ'ըլլէր թագաւորական բանակին դէմ:

Հետեւաբար Անահայ սիրականներ ունենալը տարակուսի տակ չի կրնար ձգուիլ: Կասկած կրնայ յարուցուիլ առ առաւելն Արայի մասին, ենթագրելով գոյութիւնը ուրիշ սիրական դիւցազններու, որոնք կամ մեզի անծանօթ մնացած են եւ կամ՝ եթէ ծանօթ են, տակաւին ուսումնասիրուած չեն այս տեսակէտով: Որչափ ալ իրաւացի ըլլայ այս վերապահումը, դժուարին է սակայն ընդունիլ թէ եղած չըլլայ բնաւ ազգային առասպել մը, որուն մէջ Արայ եւ Անահիտ զոք եւ կերպով իրարու հետ աղերսի մէջ մտած չըլլան, քանի որ մին սիրող է իր ամբողջ իսկութեամբ, իսկ միւսը սիրոյ զոհ: Եթէ կայ ասոր դէմ ծանր առարկութիւն մը, այն ալ հայկական Անահայ պաշտօնին համեմատաբար նորագոյն ըլլալն է: Ի հարկէ մեզի

1 Ագաթ., էջ 30:

2 Jascht, S. 64, 78.

3 Strabo XI, 15.

4 Հնախօսութիւնք ի վերայ հայկական հեթանոսութեանց, հայ թարգմ., 1875, էջ 15-16:

5 Հին հայաստանի Հայոց, 1910, էջ 291:

6 Անթ., էջ 117:

համար բոլորովին անստոյգ է Շամիրամի պաշտօնին Հայաստան մուտ գտնելու ժամանակը, բայց միև կողմանէ՝ ո՛ր եւ է կռուան մըն ալ չուներիք զայն Անահայ պաշտօնէն վերջը դնելու: Ասով բնականաբար կը դժուարնայ որոշելը թէ Արայի առասպելին մէջ որը որո՞ն յաջորդն եղած կ'ըլլայ: Դժուարութիւնը չափով մը կը լուծուի, նկատելով Շամիրամի Հայաստանի միայն հարաւային նահանգներու մէջ պաշտուելը: Բայց ասկից խնդիրը Անահայ Արայի հետ ունեցած յարաբերութեան տեւական եւ ընդհանուր ըլլալուն վրայ չէ, այլ թէ երկու առասպելներն ալ բնութեամբ իրարու շատ մօտ ըլլալուն՝ այս կամ այն գաւառին մէջ կերպով մը իրարու հետ շփում ընեցած ըլլալու են: Այս ըմբռնմամբ յաջորդութեան հարցը Անահայ եւ Շամիրամի առասպելներուն համար այլ եւս երկրորդական կը դառնայ, կամ աւելի ճիշտ՝ յաջորդութեան հարցը աւելի Շամիրամի եւ Աստղիկի հայող հարց է:

Հատերը Հոֆմանի¹ հետեւելով՝ այսօր Աստղիկ ասորական դիցուհի մը կը համարին: Նոյնը ընդհանուր ձեւով ես ալ յիշած եմ՝ «Կրօնի ծագումը եւ դիցաբանութիւն» գործիս մէջ՝ դրդուած գլխաւորաբար ասորական ܐܪܡܝܐ = «քաւքարթա», բառին կազմութենէն, վասն զի «քաւքարթա» աստղ բառին նուազական ծիւն է եւ միանգամայն անուն Աստղիկ մոլորակին: Անուան մասին տակաւին խնդիր կրնայ ըլլալ, իսկ դիցուհւոյն նկատմամբ արդէն ուրիշ կարծիք ունէի եւ այժմ անդրադոյն քննութիւնները զիս անոր մէջ աւելի եւս կը հաստատեն: Աստղիկ հայ դիցուհի մըն է եւ բոլորովին նոյն Արուսեակին հետ, որ՝ ինչպէս վերը յիշուած գործին մէջ² արդէն ցուցուցած եմ, նոյն իսկ հնդեւրոպական ծագում ունի: Վասն զի կը համապատասխանէ հնդկական Arushi, որ արշալոյսի դիցուհւոյն «Ushas», ի ուրիշ մէկ անունն է³: Վեդայի համաձայն ծայրակարմիր վարդամատն Arushi-Ushas շնորհալի կոյս մըն էր եւ դուստր երկնքի, որ երկնքի դռները կը բանայ եւ գիշերը մերժելով՝ ամենուն կեանք եւ ուրախութիւն կը պարգեւէ: Վ'անուանուի նաեւ «արջառներու տիրուհի»⁴, ուսկից յայտ է թէ

արդասաւորութեան եւ ծննդաբերութեան տեսագծերէն բոլորովին զուրկ չէր դիցուհին: Այս տեսագծերը չկրցան զարգանալ Հնդկաստանի մէջ, վասն զի հնդկական մտայնութիւնն այնչափ նպաստաւոր չէր իգական աստուածութիւններու: Ասոր հակառակ Հայց քով յարաբերութիւնները ուրիշ էին: Հայերը հնդեւրոպական արեւմտեան ճիւղին պատկանելով՝ իրենց իգական աստուածութիւններու ունեցած հայեացքներն ու զգածութիւններն ալ աւելի հզօր եւ կենդանի էին, բայց միև կողմանէ իրենց աշխարհագրական դրքին բերմամբ դրացի ըլլալով նաեւ Ասորեստանցիներուն, Բաբելացիներուն եւ փոքրասիական բազմութիւ ոչ-հնդեւրոպական ազգերու, ինկան դժբախտաբար անոնց ազդեցութեան տակ, որով ազգային Աստղիկ-Արուսեակ դիցուհին ալ կորսնցուց տակաւ իր երբեմնի շնորհալիութիւնն ու վեհութիւնը եւ եղաւ Իշդարի պէս զգայական սիրոյ ամենաստորին բնազդներու դիցուհին: Սր յիշում ուրեմն, եթէ ըսեմ թէ ահա այս Աստղիկ-Արուսեակն է Արայի նախնական սիրահարն եւ անոր կեանքին ամէն փուլերուն հետեւողը, Պնդել չեմ ուզեր, բայց միև կողմանէ չեմ կարծեր թէ ասկէ աւելի հաւանական են թաղութիւն մըն ալ գտնուի: Անշուշտ Աստղիկն եւ Արայի միջեւ եղած սիրային յարաբերութիւնը վաղուց սկսած ըլլալու է եւ այն՝ ազգային հողին վրայ անկախ օտար որ եւ է ազդեցութենէ: Սերմիկները կային, բայց անոնք օտար ազդեցութեան տակ ներկայ կերպարանքն ստացան: Այս ազդեցութիւնը երկու կերպով տեղի ունեցաւ. առաջին շրջանին ազգայինը պարզապէս փոփոխութիւններու ենթարկուեցաւ, իսկ երկրորդին մէջ ինքնին իսկ Աստղիկ-Արուսեակը օտար ազդեցութիւններու սաստկութեան տակ տեղի տուաւ բոլորովին օտար աստուածութիւններու: Այսպէս մուտ գտաւ Շամիրամ հարաւային Հայաստան եւ Անահայի Հայաստանի գրեթէ բոլոր գլխաւոր մեհեաններու մէջ: Թովմաս Արծրունի¹ Արուսեակի մէջ Աստղիկի մեհեանի մը գոյութիւնը վկայելով՝ անդին ծառայութիւն կը մատուցանէ մեզի այս տեսակէտով: Վասն զի եթէ հաւատալ կ'ուզենք ժողովրդական զրոյցին՝ Արտամէտ Շամիրամի եւ Արայի առասպելին ակնաղբիւրն է, ուսկից տարածուած է նաեւ ուրիշ տեղեր: Աստղիկ հոս իր նշանակութիւնը կորսնցուց շնորհիւ ասորական ազդեցութեան գերակշռութեան:

¹ Անթ, էջ 136:

² Անթ, էջ 259:

³ Արուսեակին - ակ վերջաւորումը հայերէն նուազական ձեւն է, հմմտ. նաեւ Հայկ (= Հայի), Արամանիակ, Յուլի, Սաթեհի, Աստղիկ եւ Փառնի:

⁴ Orelli II, էջ 18:

¹ Թովմաս Արծրունի, էջ 53:

Թէ Աստղիկ-Արուսեակ իրօք ազգային դի-
ցուհի էր, կը ցուցուի նաեւ անով որ անոր յի-
շատակը դեռ մինչեւ այսօր անջնջելի մնացած է
Հայ ժողովրդեան մօքին մէջ: Նախ՝ Աստղիկ եւ
Արուսեակ ամենասովորական անուններ են այսօր
Հայ աղջիկներու համար, մինչդեռ Շամիրամ որ-
չափ ինծի ծանօթ է, գոյութիւն անգամ չունի,
իսկ Անահիտ եւ Նանէ ամենացանցաւ դէպ-
քերու մէջ: Երկրորդ՝ Հայ գիւղացւոյն եւ միջ-
նադարեան գիտնականին եթէ հարցընենք,
Աստղիկ իր սերնդովը մինչեւ անգամ դեռ կ'ապրի
Հայ հովիտներու, անտառներու եւ դաշտերու մէջ
եւ իր հրապոյրներովը տակաւին կ'աշխատի իրեն
ձգել Հայ երիտասարդներ եւ այրեր: Առաքել
Սիւնեաց եպիսկոպոսը իր «Լուծումն Սահմանաց
Դաւթի Անյաղթի» գործին մէջ խօսելով յաւեր-
ժա հարսերու ծագման վրայ, հետեւեալը կը գրէ
այս մասին. «Ոմանք ասեն թէ քաջք են եւ այս-
պէս ասեն, թէ յետ ջրհեղեղին՝ Նոյի որդի եղեւ
Մանիտոն եւ Նոյնպէս դուստր Աստղիկ անուն,
եւ յորժամ Աստուած եհարց զՆոյ՝ թէ այլ
որդի կամ դուստր ունիս, եւ նա ամաչեցաւ.
եւ ասաց՝ թէ ոչ. յայնժամ երկու՝ դուստրն
եւ որդին՝ քաջք դարձան, եւ աներեւոյթը
երկնէ. վասն այն մահկանացու ասեն զնոսա՝ որ
ծնանին եւ մեռանին, եւ ով որ կու տեսնէ
զնոսա՝ հանապազ հարսանիք եւ տափ եւ գու-
սան տեսանին, եւ բնական ունին զգիտութիւն¹,
Ժողովդական զրոյցը աւանդութիւնս քիչ մը
տարբեր կերպով կը պատմէ. անոր համաձայն
տապանին մէջ աղջիկ ունեցողը Նոյ չէ, այլ իր
որդիներէն մին. յետոյ Աստուծոյ տեղ իր
հրեշտակն է Աստղիկ աներեւոյթը ընողը եւ
որովհետեւ զրոյցը տապանին մէջ միայն աղջկան
մը ծնունդը գիտէ, Աստղիկ մարդիկներու մեր-
ձենալով մայր կ'ըլլայ փերիներու եւ յաւեր-
ժա հարսերու²: Աւանդութիւնս ծանօթ էր նաեւ
Խորենացւոյ, բայց գիտնական երեւնալու մար-
մաջէն բռնուած մեր մատենագիրը հոս ալ
առասպելին ժողովրդական գետինը ձգած՝
իր կողմանէ Բերրոսեան կոչուած Սիրիւայի
բերնով կ'ուզէ խօսիլ, որով Նոյ կ'ըլլայ Քսի-
սութրոս (Համո. Եւսեբիոս), իսկ անոր դուստրը
Աստղիկ եւ որդիները, Զրուան, Տիտան եւ
Յապետոսթէ, այսինքն՝ Սեմ քամ եւ Յարէթ³
Զրուան եւ Տիտան առնուած են Անանունէն,
Յաբետոսթէ ձեւը իր կարկատանքն է:

Ինչպէս կը տեսնուի, Աստղիկի ծագման
առասպելը զգալի կերպով քրիստոնէական ազ-
դեցութիւն կրած է Հայ ժողովրդեան բերնին
մէջ: Սակայն վայրկեան մ'իսկ չեմ տարակուսիր
ըսելու թէ առասպելը նաեւ այս ձեւին մէջ ա-
մենացայտուն ապացոյցն է Աստղիկի ազգային
նկարագրին: — Ինչպիսի մեծ ջանքերու պէտք
եղաւ, մինչեւ որ հեթանոսական կրօնը ջնջուե-
ցաւ Հայմոքէն եւ սրտէն: Մրճերու եւ զէնքերու
հարուածներու տակ կործանեցան բազմաթիւները,
փշուրեցան արձանները, բայց Հայերը չդադրե-
ցան իրենց «Երկնէր երկինը» երգելէ, դից երկ-
նային խաղերուն, կուրներուն եւ խրախճանք-
ներուն մասնակցելէ՝ գէթ իրենց երեւակայու-
թեամբն ու սրտով՝ քնարը ձեռքերնին եւ աչ-
քով պտտելով այն վայրերն ու տեղերը, որոնք
երգերուն բովանդակութեան նայելով աս-
տուածներուն ժպիտն վայելած կամ ոյժն զգա-
ցած էին: Մտքի այս խաղերն ալ շոգւոյ պէս
ցնդեցան: Աստղիկը միայն մնաց, վասն զի այն էր
պմէնէն աւելի Հայուն սիրտը հմայողը. եւ պա-
րագաներն ալ անոր աւելի նպաստաւոր էին,
զորոնք Հայ հանճարը շատ շուտ նշմարեց եւ
զարմանալի ճարտարութեամբ ալ օգտագործեց:
Յաւերժա հարսերն ու քաջերը համեմատաբար
անփնաս աւելորդապաշտութիւններ ըլլալուն՝
Եկեղեցին այնչափ մեծ ծանրակշռութիւն չտուաւ
ասոնց: Արդ Հայ ժողովրդը իր քրիստոնէա-
կան գաղափարներուն գոհացումն տալու համար՝
զասոնք ոչ զուտ հոգի կը նկատէր, որ կրնար
դիւրաւ շփոթուիլ հրեշտակներու եւ դեւերու
վարդապետութեան հետ, եւ ոչ ալ տեսա-
նելի, այլ՝ մարմնէ եւ հոգիէ բաղկացած,
բայց անտեսանելի: Եւ որովհետեւ Աստղիկ
վաղուց արդէն յաւերժահարսերու մայրը
կը համարուէր, բազմաթիւներէն վար առնուած
Աստղիկը եղաւ Աստուծմէ պատժուած Նոյի
աղջիկը եւ նախամայր յաւերժահարսերու
եւ քաջերու: Առասպելին՝ Աստղիկը իր զա-
ւակներով ի միասին մահկանացու համա-
րիլը, քրիստոնէական երկրորդ գոնաւորումն է
եւ տեղի ունեցած աւելի յետագայ ժամանակ-
ներուն:

Հայ Աստղիկը իբր նախամայր յաւերժա-
հարսերու եւ քաջերու շատ մեծ տարբերութիւն
չունի գերմանական Waldfrau ըսուած անտառ-
ներու տիկինէն, որ փերիներու եւ յաւերժա-
հարսերու գլուխն անցած՝ կ'արշաւէ անտառէ
անտառ, դաշտէ դաշտ եւ մերթ կը վախցուի եւ
մերթ ալ օգնութեան կը կանչուի: Ասոր ծագումն

¹ Հին Հաւատք, էջ 225:

² Աղբ. Հանդ. 1900, էջ 11-12:

³ Պատմ. խոր., էջ 23-24:

ալ կ'երթայ կը հասնի մինչեւ դիցարանական շրջանը եւ հաւանօրէն նոյն է գերակշիռ դիրք վայելող գերմանական դիցուհւոյ մը հետ¹։ Նման յիշատակութիւններ կան նաեւ Արտեմիսի մասին։ Իրեն անբաժին ընկերներն էին յաւերժահարսերն ու ամազոնները. կը բնակէր աւելի անտառներու եւ ճահճախուտ հովիտներու մէջ կամ կարկաչահոս աղբիւրներու եւ առուակներու քով. ասոնք նաեւ ըստ Աեդայի բնակավայր էին յաւերժահարսերու եւ քաջերու։ Արտեմիսի ազդեցութիւնը ամենուրեք էր, դաշտ, պտուղ, կենդանի եւ մարդիկ՝ գլխաւորաբար կիները իրենց ծննդաբերութեան ժամանակ անոր պաշտպանութեան տակ էին։ Նշանաւոր էր մանաւանդ իբրեւ որսի դիցուհի, որմէ անբաժին էր նաեւ շունը։ Իրեն նուիրական անասուններն էին շունը, արջն եւ վարազը, անոր համար ալ վարազն կերպարանքի տակ կը սպաննէ Ադոնիս, զոր սակայն կը յարուցանէ միանգամայն։ Ահա այսպիսի եղած ըլլալու է նաեւ մեր յաւերժահարսերու մայր Աստղիկը, որուն պատերազմի տեսագծերով այրական նկարագիր ունենալուն՝ վկայ է նաեւ Տարօնի մէջ յիշուած Աստղիկը², ինչպէս նաեւ Սրուանձտեանցի դիցուհւոյ մասին հաղորդած զրոյցը, որուն համաձայն Արածանայ «Գուռ գուռայ» ըսուած տեղը տակին Աստղիկի լոգարան կը կոչուի եղբր։ «Եւ քանզի գիշերները լուացուելու սովորութիւն ունէր Աստղիկը, Դաղոնաց սարին վրայ մեծ կրակ կը վառէին տարփաւոր կտրիճները, որոյ լուսով կը դիտէին Աստղիկի չքնաղ գեղեկցութիւնը, հնարած է Աստղիկը, որ մշուշ պատէ այն ամբողջ միջավայրը³, իբր պատիժ երիտասարդներու հետաքրքրութեան։

(Երբեք-նախ-ի-ն-)

ԴՈՎՏ. Հ. Ա. ՄԱՏԻՆԻԱՆ

¹ Դասական մատենագրութիւնը գերմանական Wald-frauh համապատասխան գեղեցիկ բառ մը աւանդած է մեզի՝ Բայրէիկ, Բայրէիկաւայ, որ տպագիր օրինակին մէջ աղաւաղած եղած է Բայրէիկաւ։ «ՉԳիտեսիսի տան թէ այգեաց շահապետ եւ զԱթենան թէ ձիթենեաց եւ Պայրէիկաւան՝ ամենայն ծառոց շահապետս կոչեն», Ոսկեր. Մեկն. Ես., էջ 274. այս եղծ բառը Վարդանան կը սրբագրէ իրաւամբ Պայրէիկաւայ, Բառաքնական գիտողութիւններ Գ., էջ 86-87։

² Ալիշան, Հին հաւատք 301։

³ Գրոց բրոց, էջ 97-98։

Տ Ե Ղ Ա Գ Ր Ա Կ Ա Ն

ԲՆՈՒԹԵԱՆ ԸՐԵՐՈՒՄԸ ԸՆԴՐԿՈՎԿԱՍՈՒՄ ՅԱՏԱԳՈՎԻՍ ՀԱՅԵՍՏԱՆՈՒՄ

(Տեսութիւն Անտառների ոչնչացման տոթիւն։)

— (Երբեք-նախ-ի-ն-)

Բ.

Անտառների վտանգման տեսակէտից հրեշաւոր դէպք կատարեց Անդրկովկասում մի անհրաժեշտ օրէնքի անկման գործադրութիւնը։ 1900 թ. կառավարութիւնը ցանկանալով վերջ դնել դիւղական համայնքների մէջ տեղի ունեցող բազմաթիւ եւ անկրթ վէճերին, որոշեց հաստատել իւրաքանչիւր համայնքի վերայ այն հողային տարածութիւնը, որը նա անխափան տիրապետել է մինչ այդ օրէնքի հրատարակութիւնը։ Դիւղացիական գործերը վարող ատեանի (Губернское по поселянскимъ дѣламъ присутствіе) դատողութեան առարկայ կարող էին լինել միայն բռնագրաւումները։

Կովկասեան Փոխարքան եւ Հողագործութեան նախարարի լիազօրը, ղեկավարուելով արքունական զանձարանի եկամուտի տեսակէտով եւ մասամբ գիւղական համայնքների հողային կարիքը աչքի առաջ ունենալով, որոշեցին՝ անտառապետութիւնների այն մասերը, ուր անտառները ջնջուած էին, բայց մնում էին հետքեր, արմատներ (թէկուղ դեռ կանանչ) եւ թփեր, նմանապէս այն մասերը, որոնք նուազած եւ նոսրացած էին, որոնց մէջ սակայն դեռ կային զանազան մեծութեան անտառային օազիսներ, — կցել հարեւան գիւղերի հողաբաժիններին, — մի նուէր, որ կատարելապէս դանայեան դարձաւ։ Եւ գիւղերը ուրախութեամբ գիմաւորեցին պետութեան այդ վերաբերմունքը։ Մի գիտակից ազգաբնակչութեան ձեռքերում